

КОНТЕКСТУАЛІЗАЦІЯ ЦІННІСНОГО ВИМІРУ ПРАВА

Ольга ГАНЧУК,

асистент кафедри філософії і права
економіко-правничого факультету

Буковинського державного фінансово-економічного університету

SUMMARY

The article updated epistemological orientation, which has its basis “axiologically-anthropic principle” the concept of building rights. Defined as a natural fact that if a person is at the center of all the major phenomena and events (including legal), then reform, improvement of law must be made to meet the requirements of axiomatic rules, according to which “man is the highest social value”, and human values are integrative core for the development of society and for the functioning of the state. Instead, any methodological position, excluding weekends principle study of human rights as immanent and valuable source of lawmaking and pravorealizatsii, substituting it any external epiphenomenon devoid of relevance today.

Key words: human, denomination, rating, valuable relationship, axiology of law.

АНОТАЦІЯ

У статті актуалізується гносеологічна настанова, що має своєю основою «аксіологічно-антропний принцип» побудови концепції права. Визначається як закономірний факт, що якщо людина перебуває в центрі всіх найважливіших явищ і подій (у тому числі й правових), то й реформування, удосконалення права мають здійснюватись з урахуванням вимог аксіоматичної норми, згідно з якою «людина є найвищою соціальною цінністю», а людські цінності є інтегративним стрижнем як для розвитку суспільства, так і для функціонування держави. Натомість жодна методологічна позиція, що включає вихідним принципом дослідження права людину як іманентне та ціннісне джерело правотворчості й правореалізації, підмінюючи його будь-якими зовнішніми епіфеноменами, на сьогодні позбавлена актуальності.

Ключові слова: людина, цінність, оцінка, ціннісне відношення, аксіологія права.

Постановка проблеми. У сучасних умовах глибокі якісні переміни відбуваються як в об'єктивних суспільних відносинах, що є предметом правового регулювання, так і в ціннісних сферах суспільної правосвідомості. Ці складні, часто суперечливі перетворення вимагають формування нової правової дійсності, звільненої від міфів і догм, повернутої на благо людини, її природних прав та законних інтересів, які проголошені найвищою цінністю, найголовнішою метою держави. Забезпечити їх може уже не старе право, що було засобом досягнення формальної рівності, а тільки нове право як засіб забезпечення свободи людини і громадянина, право як засіб забезпечення справедливості щодо неї, право як засіб забезпечення ефективного захисту прав у разі їх порушення. Водночас переоцінка поглядів на право багатьма провідними правознавцями сучасності сприяє істотним змінам, які відбуваються й у світовій юриспруденції. Якщо раніше всіма силами захищалась «чистота» позитивного права, то тепер такі виступи стали рідкістю. У юриспруденції все більшого поширення набуває висновок про те, що сучасне право дедалі більше має наближатися до людини, стати невід'ємним елементом її індивідуального буття, набирати ознак персоналістичності. Концептуально визнавши людину найвищою соціальною цінністю і проголосивши, що її права та свободи визначають зміст і спрямованість діяльності держави, була вирішена проблема первісних засновків права. Саме людина, а не держава повинна становити сутність його глибинного виміру. Хоча це положення й потребує подальшого філософсько-правового обґрунтування й за необхідності може сприяти оновленню всієї правової системи, С. Бігун справедливо наголошує, що якщо людина посідає центральне місце серед інших соціальних цінностей, то й оновленням права має бути його олюднення як теоретичне, так і практичне в напрямі формування його як гуманістичного, тобто людиномірного явища [1, с 21].

Зміна офіційної ідеології публічної влади, проголошення як найвищої цінності – людини, її прав і свобод, а основним завданням держави – їх визнання, дотримання та захист зумовлює необхідність наукового пошуку шляхів досягнення указаних цілей. При цьому однією із найважливіших граней проблеми є пошук відповіді на питання: чи може традиційне позитивістське розуміння права, яке визнає як єдине джерело права нормативно-правовий акт, бути теоретичним фундаментом діяльності держави й усього суспільства із забезпечення невід'ємних прав і свобод людини, пріоритету її інтересів? У позитивістському вченні образ людини редукований до такого, що людина – це істота, яка здатна лише розуміти адресовані їй накази. Розум, а точніше, мислення такої людини сприймає формалізацію, яка повністю знищує всі її суб'єктивні особливості. Людина нібито розчиняється у формально-раціоналізованій реальності, а її буття у праві виражене лише логіко-розумовою стороною людської природи. Натомість право має стати інструментом для вирішення її індивідуальних проблем, як і сама людина повинна бути тільки метою для здійснення всіх видозмін реформування сучасної правової системи.

Мета статті: визначити контекстуальні основи ціннісного виміру права крізь призму трансцендентальної природи людини.

Виклад основного матеріалу. З давніх-давен філософи прагнуть розкрити сутність людини, її світ, зміст, її життя. Ще філософ Сократ заклав основи філософії людини. Загально визнано, що людина – продукт біологічної еволюції, виділення людини з тваринного світу – настільки грандіозний стрибок, як і виникнення живого з неживого. Адже мова йде про створення такого роду живих істот, усередині якого з певного моменту припиняється процес видоутворення й починається творча еволюція людства зовсім іншого типу. Але передісторія людства й досі залишається та-

кою самою загадковою і таємничою, як і виникнення життя. І річ тут не просто в нестачі фактів. Справа ще в нових відкриттях, іноді зовсім бентежних, парадоксальних, що розхитують основи теорій, які ще недавно здавались чіткими і зрозумілими, переконливими. Не дивно, що сучасні наукові уявлення про становлення людини вибудовуються переважно на гіпотезах. Більш-менш достовірними можна вважати лише загальні контури й тенденції процесу становлення людини.

Сутність людини в тому, що людина – істота розумна, людина – істота, яка має самосвідомість, людина – істота моральна й вільна тощо. Поняття людини, насамперед, охоплює загальнонародові риси, що відрізняють людину від інших живих істот.

Унікальне творіння природи, суспільства й самої себе – ось що таке людина – найдивніше з дивних див – з її неповторністю, з багатоманітними біологічними рисами [2, с. 480].

В умовах сучасної правової реальності антропо-аксіологічний підхід з його інтенцією до пошуків абсолютних основ, формуванням ідеалів, постійним зверненням до людської природи з її цілком предметними для філософсько-правового знання сутностями – свободою волі, автономністю особистості, ідеєю обов'язку, відповідальністю, справедливостю – є виправданий та очевидний. Право в істинному значенні слова формується й виникає не там, де хтось виконує чужу волю, а там, де людина діє відповідно до своєї розумної волі, як особистість «сама в собі закон», але жодною мірою не як соціальний індивід – ретранслятор системи зовнішніх стосовно її свідомості й розуму правових норм. І тому право існує насамперед не «поза» людиною, а «всередині» неї, як корелят імперативного характеру, зорієнтований у напрямі ідеалів «належного буття», а лише потім система інтерсуб'єктивного порядку, описувана в поняттях «закон», «правопорядок», «право виконання» тощо.

Філософський принцип антропоцентризму, згідно з яким людина – центр Всесвіту, мета світобудови, основа всіх подій і явищ, що відбуваються в зовнішньому світі, був відзначений ще в часи античності. Так, у відомому вислові «людина є мірою всіх речей» Протагор намагався підкреслити, що діяльність усього людства має орієнтуватись на людину, адже всі політичні, правові, економічні, культурні явища стаються тільки заради неї. Відстоюючи позицію «пізнай самого себе», інший мислитель античності – Сократ – наголошував, що основна мета такого пізнання – це не задоволення особистих потреб, а досягнення блага для всього полісу.

Сучасна концепція праворозуміння настільки ж потребує пошуків, обґрунтування й розуміння своїх вихідних основ, виявлення своєї природи, джерел і сутності, наскільки й вивчення наявних законів, способів їхнього функціонування, принципів і правил їхнього осягнення, їхньої систематизації та класифікації. І якщо людина як соціальний суб'єкт культуротворчості, де право постає як одна із соціальних сфер буття, розуміється як абсолютне джерело, то відповіді на більшість питань правової теорії варто шукати в комплексі тих проблем, які традиційно є предметом такого розділу знання, як права антропологія та права аксіологія. Використання вище окресленої традиції дає змогу стверджувати: право не може виражатися через правотворчу діяльність держави й задовольнятися суто службовою функцією. Воно потребує глибшого підґрунтя, щоб за зовнішнім, юридичним виглядом жило те, що називається справедливим, тобто те, що відповідає людським інтер-

есам. Іншими словами, право має перетворитися з права держави на право людини.

Апеляція до природи і властивостей людської особистості, з притаманними ідеями, ідеалами, цінностями, інстинктами, дає змогу обґрунтувати ідею антропологічної правотворчості, що формується не лише внаслідок цілеспрямованих зусиль законодавця, а й через трансцендентальну природу людини. Живі стосунки між людьми робить право можливим, а в актах визнання відбувається конституювання людини як правотворчого суб'єкта. Лише людина як приватний законодавець має формувати найбільш прийнятні норми захисту своїх прав, свобод та інтересів.

Початкове ставлення людини до реальності зумовлене її природною здатністю ціннісно ставитись до світу, субординувати й ієрархізувати його за «законом цінності» в певну соціокультурну систему. Стосовно права це судження набуває такого вигляду: право як явище соціального буття стає результатом телеономної, ціле- й ціннісно-раціональної діяльності індивіда і його спільностей. Як ціннісне за своєю суттю утворення, право своєю вихідною основою мусить мати такі моральні феномени аксіологічної природи, як справедливість, обов'язок, відповідальність, свобода й автономія особистості, тобто саме ті екзистенціали людського існування, які, у свою чергу, створюють, власне, структуру особистості людини – її ціннісне «Я» – та систему її аксіологічних функцій як ядро характеру. Такий безпосередній взаємозв'язок між сутністю права й екзистенціальною природою людського буття дає змогу припускати, що вихідною об'єктивною основою розуміння права має бути людина як соціальний суб'єкт, джерело і носій юридичної діяльності.

Поняття особи в Миколи Бердяєва має концептуальний зміст: усі його роздуми починаються й закінчуються поняттям людини, вважається, що кожна людина є особистість, що основа її духовного буття і призначення полягає саме в можливості відкриття в собі особистості шляхом безкінечного самоутвердження. Сутність людини полягає не в загальному й родовому, а в індивідуальному. Особа має свій неповторний образ. Індивідуальне буття людини, вважає філософ, є первісним, визначальним. Особа розуміється ним не як мала частина соціального цілого (держави, роду, соціальної групи), а як усесвіт – універсум, мікрокосм. Важливо, що особа – не просто маленька копія величезного понадчуттєвого світу, а й абсолютна цінність світу.

Поняття людини в такому визначенні стосується не якоїсь конкретної людини, а людини як представника роду людського. Основними ознаками людини є якісні характеристики, які виділяють її з тваринного світу, її біологічна структура, а також загальні вияви соціальної сутності: свідомість, мова, здібність до праці і творчості. Антропологія й філософія підходять до питання походження людини з різних і зовнішньо навіть протилежних одна одній позицій.

Характеризуючи відмінність людини від інших живих істот, К. Маркс зауважив: «Тварина буде тільки відповідно до мірки і потреб того виду, до якого вона належить, тоді як людина вміє виробляти за мірками будь-якого виду й повсюди вона вміє застосовувати до предмета притаманну мірку; унаслідок цього людина буде також і за законами краси». Тому філософія містить у своїй структурі окремі розділи про ціннісне (оцінювальне) ставлення до світу, застосовуючи при цьому естетичні й етичні критерії – краса, добро, потворне, справедливе, свобода, гідність, шляхетність, порядність, щастя, сенс життя тощо.

Як слушно зазначає Н. Неновські, «... цінності – це речі, звернені до людини. У цьому розумінні цінність не є пред-

метом, цінність – це предмет у його зв'язку з людиною, з точки зору його значимості для людини. Цінності виражають значення речей і їх якостей для людини» [3, с. 25].

Категорія «цінність», як і всі філософські поняття, є цариною людського розуму. Тільки людині притаманна здатність оцінювати, надавати значення, свідомо діяти стосовно навколишнього світу.

За Віндельбантом, цінностями визнаються Істина, Добро, Краса, а наука, правопорядок, мистецтво й особливо релігія розглядаються як цінності – блага культури, без яких людство не може існувати. У ХХ ст. аксіологічну проблематику активно розробляли представники феноменології, герменевтики, екзистенціалізму, теорії соціальної дії. Лінія розмежування філософських шкіл проходить через проблему раціональної, чи моральної (ціннісної), визначеності світу. Як визначальне поняття «цінності» пропонуємо таке: цінність – це те, що почуття й розум диктують визнати особливо значущим із усього, що є, в ім'я чого проживається життя, а не заради чогось іншого. Спрямованість установки суб'єкта і його дій на певну цінність називається ціннісною орієнтацією, процедура вибору на основі цінності – оцінкою. Між цінностями, оцінками та нормами існують зв'язки. Тому в науках, що мають предметом мораль, право, мистецтво, необхідні їхнє взаємопов'язане вивчення й пояснення, а водночас і розмежування.

Правотворчість і реалізація права являють собою сфери людської діяльності яскраво вираженого оцінного характеру. Унаслідок цього філософія права включає у свій предмет вивчення й дослідження правових цінностей, оцінки у сфері права тощо. Так, у філософії права (зокрема, у загальній теорії права) утворився певний теоретичний напрям – правова аксіологія. У свою чергу, вона спирається на поняття загальної аксіології, теоретичні положення про цінності взагалі [4, с. 750].

Право, на думку деяких дослідників, у своєму аксіологічному вимірі є чітко визначеною формою правових цінностей, специфічною формою правової повинності, відмінної від усіх інших (моральних, релігійних тощо) форм повинності та ціннісних форм. Розглянемо ці цінності і з'ясуємо, як вони пов'язані між собою, а також у чому полягає цінність права.

У найбільш загальному вигляді під правовими цінностями розуміються властивості (ознаки) права, істотно значущі для людей. До них належать передусім невід'ємні атрибути права – свобода, рівність, справедливість. У своєму конкретному вираженні правові цінності з'являються як юридичні нормативні акти, правосвідомість соціального суб'єкта, його вчинки, значущі і для самого суб'єкта, і для інших.

В основі правових цінностей лежать правові ціннісні відносини між соціальними суб'єктами. У перебігу (і в результаті) правовідносин між людьми виникають правові вимоги, формуються соціально значущі норми й ідеали. Дія, що відповідає правовим вимогам, нормам та ідеалам, є законною і виступає як цінність і для суб'єкта діяльності, і для суспільства. У процесі відносин, що породжують явища, які мають індивідуальну й соціальну значущість, формуються ціннісна правова оцінка, ціннісна правова орієнтація та ціннісна правова установка [5].

Німецький філософ Пауль-Фердінанд Лінке (1876–1955) вважав, що цінність є предметом інтерпретації (виглумачення). Пояснюючи цінність як інтерпретацію, він доводить, що саме засобами інтерпретації людина надає перевагу певній речі або способу дії. Проблема інтерпре-

тації цінностей, вибору «найкращих» з них, перетворення ціннісних уявлень на власні переконання є складною і внутрішньо суперечливою інтелектуально-вольовою процедурою. Адже, як зазначають аксіологи, цінності не піддаються логіці раціонального пізнання й виявляються переважно в особистісних почуттях добра і зла, симпатії і презирства, любові й ненависті, дружелюбності або ворожнечі. Створюючи світ цінностей (аксіобуття), людина мимоволі потрапляє в залежність від нього. Аксіологія наголошує, що такі цінності, як істина, добро і краса, до яких людина прагне заради них самих, виявляються в цінностях-благах культури (наука, право, мистецтво, релігія), що «нормують», «оформлюють» ціннісний зміст і повертаються до самої людини як суб'єкта ціннісних узагальнень в якості вимог належної потреби.

Потреби в гідності та власності зумовлюють потребу у свободі. Гідність – це можливість самовизначення, вона виражається у свободі, а право власності передбачає вільне розпорядження своїм майном. У словнику російської мови С. Ожегова гідність визначається як сукупність високих моральних якостей, а також повага до цих якостей у самому собі [6, с. 917]. У великій радянській енциклопедії поняття людської гідності трактується як усвідомлення людиною свого суспільного значення, почуття особистості, протилежне соціальній пригніченості людини. Визнання або невизнання гідності (як і саме розуміння гідності) залежить від наявного економічного ладу, від класової структури суспільства [7, с. 1250]. В українській радянській енциклопедії зазначається, що гідність – це поняття моральної свідомості, у якому виражається уявлення про самоцінність людської особистості, її моральну рівність з усіма іншими [8, с. 936].

На думку П. Рабіновича, гідність людини – це її достоїнство, тобто цінність людини як такої, самої по собі (самоцінність) – незалежно від будь-яких її біологічних чи соціальних властивостей. З цього випливає і засада рівності всіх людей з огляду на їхню гідність. Гідність – це моральна риса, яка відображає унікальну природу людини. З моменту народження кожної людини її гідність є однаковою – рівною – з гідністю всіх інших людей. Усвідомлення цього кожною людиною зумовлює формування в неї почуття власної гідності [9, с. 64].

Утративши можливість самовизначення, людина перестає бути людиною. Свобода як вибір передбачає відповідальність. Це продуманість, виваженість, обґрунтованість рішень, урахування всіх обставин і можливих наслідків; це також готовність відповідати за власні вчинки. Якщо дії людини не детерміновані обставинами однозначно, якщо можливі різні рішення, то вона несе відповідальність за свій вибір. Потреба у свободі зумовлює потребу в рівності. У суспільстві для його виживання необхідна певна рівність, урівноваженість домагань на свободу.

Однією із найвищих людських (суспільних) цінностей є свобода – особливий стан зумовленості духовної реальності; універсалія культури суб'єктивного ряду, що фіксує можливість діяльності й поведінки за відсутності зовнішнього примусу. Філософія народжувалася як свободомислення. Якщо філософія є квінтесенцією (найголовнішим, найсуттєвішим) культури, то свобода – душею філософії.

Свобода є позитивною, творчою потужністю, що нічим не зумовлюється й не обґрунтовується, це потужність духу творити не з природного світу, а із самого себе. Свобода, вважає Микола Бердяєв, є самоочевидною та не потребує зайвих філософських обґрунтувань і доказів.

Потреба в свободі глибоко закладена в людині, вона іманентна будь-якому виду її діяльності, пов'язана з самою сутністю її природи як істоти, яка вільно зважає різні альтернативи. Поняття свободи характеризує спектр можливостей, сукупність різних варіантів вибору мети, засобів, шляхів реалізації інтересів і намірів особи, часу й обставин здійснення вчинку, який складається в кожній ланці генезису її поведінки. Право на свободу є невід'ємним правом людини. Свобода притаманна тільки людині; її можна розуміти як головну з тих власних підвалин суспільства, на яких воно здійснює свою самоорганізацію. Загалом людина не є вільною від умов. Але вона вільна зайняти щодо них певну позицію. Умови не детермінують її повністю. Можна сказати, що власне людське буття починається лише там, де закінчується будь-яка однозначна й остаточна визначеність і виявляється (додаючись до природної заданості людини) особистісна настанова. Від неї (звісно, у певних межах) залежить, чи поступиться вона умовам. Свідомо чи несвідомо вона вирішує: протистояти чи здатися. Людина здатна піднятися над умовами і таким чином увійти до людського виміру. Її поведінка значною мірою визначається її саморозумінням. У тому, як людина поводить, виявляється її особистість. Особистісне буття людини й означає свободу – свободу стати особистістю. Це свобода від своєї фактичності, свобода стати іншою. У філософії досить широко відома ідея свободи як «пізнаної необхідності». Її фундаторами були Б. Спіноза і Г. Гегель. Ця ідея активно розвивалась у марксизмі. Тут проблема свободи тривалий час аналізувалася переважно в її узагальненому соціально-історичному ракурсі – як співвідношення свободи й необхідності в житті великих мас людей упродовж тривалого історичного періоду. З аналізу випадала проблема вільного діяння окремої особи, яка щодня постає перед необхідністю зробити той або інший вибір. Проте первинним носієм свободи є особистість. Формула «свободи як пізнаної необхідності» не здатна пояснити вибір нею того або іншого способу дій. Втративши можливість самовизначення, людина перестає бути людиною. [10].

Варто зазначити, що свобода є цінністю, сформованою у межах суспільства й тісно пов'язана з рівністю. Адже право людини на особисту свободу обмежується таким самим правом інших, громадяни повинні бути в цьому стосунку рівноправними. Тут вступає в дію принцип «бути в самому собі іншим – первинний сенс ставлення до іншого». Слід погодитися з таким твердженням С. Франка: «Свобода особистості є ... не її природженим і первинним правом, а її громадським обов'язком; вона має не самотійну, а функціональну цінність; ... вона є ... формою буття, зумовленою і виправданою началом служіння. Не інтерес і право особистості, а інтереси служіння правді вимагають ... розчленування суспільства на окремі, захищені правом центри вільної активності й забезпечення кожному з них належної сфери свободи» [11, с. 512].

Цікавим, зокрема, є бачення цієї взаємозалежності Б. Чичериним: «Особиста свобода полягає в праві людини порядкувати собою і своїми діями; свобода в союзі з іншими, або свобода суспільна, виражається в праві разом з іншими брати участь у рішенні спільних справ» [12, с. 330].

Свобода тягне за собою відповідальність, але для гідної людини відповідальність є позитивною рисою, стимулом для розвитку. Водночас, будучи соціальною істотою, вона вимагає відповідальності й з боку інших людей. Свобода та

відповідальність тісно пов'язані одне з одним і у сфері права. Правові норми надають людині свободу, але вони також накладають на неї юридичну відповідальність, права зумовлюють обов'язки. Зокрема, можливість вільного володіння, користування, розпорядження майном поєднується з «тягарем» пов'язаних з цим витрат і ризику. Власність має бути весь час діяльною, використовуваною й за допомогою цього знову і знову одержуваною й утворюваною, вона є невинною працею, що нескінченно втілюється в зайнятості та результатах [13, с. 300].

Висновки. Проаналізувавши все вищезазначене, можна зробити такі висновки: використання природно-правового підходу до розуміння права дає змогу стверджувати, що право не може задовольнятися суто службовою функцією; його першопричину слід шукати не у сфері досвіду, а в природі людини, її мисленні, моральних принципах, ідеї справедливості. Апеляція до природи і властивостей людської особистості з притаманними ідеями, цінностями дає змогу обґрунтувати ідею доконечності та довершеності права, розуміти визначальні ціннісні аксіоматичні начала його формування.

Список використаної літератури

1. Бігун В. Людина в праві: аксіологічний підхід: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / В. Бігун. – К., 2004. – С. 21.
2. Бердяев Н.А. Философия свободного духа / Н.А. Бердяев. – М.: Республика, 1994. – С. 480.
3. Неновски Н. Право и ценности / Н. Неновски; пер. с болг. В.М. Сафронова; под ред. В.Д. Зорькина. – М.: Прогресс, 1987. – С. 248.
4. Філософія права: [підручник] / заг. ред. О.Г. Данильяна. – Х.: Право, – 2009. – С. 750.
5. Філософська теорія цінностей [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://pidruchniki.com/1087070452085/filosofiya/filosofska_teoriya_tsinnostey_aksiologiya.
6. Ожегов С.И. Словарь русского языка / С.И. Ожегов; под ред. Н.Ю. Шведовой. – М.: Рус. яз., 1991. – С. 917.
7. Большая советская энциклопедия. – М.: Сов. энцикл., 1952. – Т. 15. – С. 1250.
8. Українська радянська енциклопедія. – 2-е вид. – К.: УАЕ, 1979. – Т. 3. – С. 936.
9. Рабінович П.М. Право людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень) / П.М. Рабінович. – Х.: Право, 1997. – С. 64.
10. Бандура О.О. Системні взаємозв'язки правових цінностей (загальний нарис) / О.О. Бандура // Форум права. – 2011. – № 2. – С. 26–33.
11. Франк С.Л. Духовные основы общества / С.Л. Франк. – М.: Республика, 1992. – С. 512.
12. Чичерин Б.Н. Свобода в государстве / Б.Н. Чичерин // Власть и право. – Л., 1990. – С. 330.
13. Циппеліус Р. Філософія права: [підручник] / Р. Циппеліус. – К.: Тандем, 2000. – С. 300.
14. Гудима Д.А. Філософсько-антропологічний підхід – методологічний фундамент сучасної юридичної науки / Д.А. Гудима // Проблеми філософії права. – Київ; Чернівці: Рута, 2003. – Т. I. – С. 122–125.
15. Кравченко А. Антропологічний принцип права як механізм трансформації ідей гуманізму / А. Кравченко // Філософські обрії. – 2011. – № 26. – С. 69–79.
16. Шафіров В. Людиноцентристський підхід як методологічна основа наукових досліджень у правознавстві / В. Шафіров // Право України. – 2014. – № 1. – С. 148–155.